

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greyeyed76@gmail.com

НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ І РИЗИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Показано, що в основі негативних психологічних явищ політико-правового характеру лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав та свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, особливості сприйняття себе та інших як громадян і пов'язані з цим проблеми, думки та умовиводи щодо політико-правової дійсності. Політико-правову ідентичність визначено як парціальний вияв самовизначення людини щодо політико-правової дійсності і тих соціальних цінностей та громадянських прав, забезпечення яких є для держави пріоритетом. Описано три генералізовані обставини, що визначають специфіку та змістове наповнення процесу самоідентифікації. Перша обставина формування різних ідентичностей – поділ на тих, хто підтримав Революцію Гідності, і тих, хто вважає події 2013–2014 рр. не цілком легітимними. Друга обставина – це тлумачення подій у країні в категоріях “громадянська війна” – “російська агресія”. Третя генералізована обставина презентована дихотомією “патріоти – не-патріоти”. Крім того, зроблено аналіз процесів ідентифікації громадян у ракурсах “армія – ополченці”, “місцеві – переселенці”, “особи, що мешкають, поблизу лінії розмежування – ті, для кого війна далеко”. Визначено основні ризики ідентичності у зв'язку з воєнними діями на сході: 1) значна поляризація уявлень прихильників і супротивників Революції Гідності; 2) невиробленість спільного (або узгодженого) бачення подій на сході (“громадянська війна” чи “російська агресія?”); 3) оцінка влади як непатріотичної (корумпованої, злочинної) – патріотами є прості українці; 4) упередження щодо переселенців (“чоловіки зі сходу не захищають свою землю”, “вони вчинюють злочини” тощо); 5) толерантність до використання зброї, звикання до війни; 6) розвиток негативних ідентичностей (“ВСУшник”, “бандерівець”, “сепаратист”); 7) соціальна мімікрія як актуалізація механізму виживання; 8) уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент утягування в конфлікт; 9) поглиблення протиставлення між мешканцями окремих регіонів країни; 10) радикалізація свідомості (люди готові відстоювати свої права, боротися за справедливість, навіть якщо це буде в нелегітимний спосіб, навіть зі зброєю в руках); 11) міфологізація політичних переконань; 12) значні упередження та взаємні звинувачення ідейних супротивників (людей, що перебувають по різні сторони лінії розмежування); 13) руйнування української і загальноукраїнської ідентичностей унаслідок створення і використання різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки в громадян.

Ключові слова: політико-правова свідомість; ідентичність; ризики ідентичності; конфлікт; ставлення.

NEGATIVE PSYCHOLOGICAL PHENOMENA IN POLITICO-LEGAL SPHERE AND IDENTITY RISKS

Vitalii M. Dukhnevych

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greyeyed76@gmail.com

Abstract. It is shown that negative psychological phenomena which have politico-legal content are based on citizens' ideas about violation of their rights and freedoms, the importance of justice and its reconstitution, perception specifics about themselves and others as citizens, and certain problems concerning this item; thoughts and conclusions about politico-legal reality. Politico-legal identity is defined as a partial manifestation of person's self-determination towards politico-legal reality and towards those social values and civil rights which are prioritized by a person in the state providing. There are described three generalized circumstances which determine the specificity and content of the self-identification process. The first circumstance of different identities producing is division to those who supported the Revolution of Dignity and to those who consider the

events of 2013–2014 as not legitimate ones. The second circumstance is the interpretation of events in the country by means of “civil war” categories (e. g. “Russian aggression”). The third generalized circumstance is presented by the “patriot – not patriot” dichotomy. In addition, the analysis is made upon the processes of citizens’ identification in such dimensions as “the Army – the militias”, “the locals – the displaced persons”, “residents, close to the line of separation”, “those for whom the war is far”. The main risks of identity that occur due to military actions on the East of Ukraine are determined as following: 1) the significant polarization of ideas between supporters and opponents of the “Revolution of Dignity”; 2) the absence of a common (or coherent) vision of events on the East of Ukraine (“civil war” or “Russian aggression”); 3) the estimation of government representatives as non-patriots (corrupted, criminal) and conclusion that the only patriots are ordinary Ukrainians; 4) the preconceptions about displaced persons (“men from the East do not protect their land”, “they do crimes”, etc.); 5) the tolerance upon the weapon usage, adaptation to the war; 6) the development of negative identities (“armed-man”, “Bandera-man”, “separatist”); 7) the social mimicry as an actualization of the mechanism of survival; 8) the ideas on the incompatibility of certain identities as an instrument of involvement into the conflict; 9) the increase in the contrast between the inhabitants of different regions of the country; 10) the radicalization of consciousness (people are ready to defend their rights, fight for justice, even if it won’t be legitimate, even with weapon in hands); 11) the mythologization of political beliefs; 12) the significant preconceptions and mutual accusations of ideological opponents (people who are on the opposite sides of the line of differentiation); 13) the destruction of Ukrainian and all-Ukrainian identities by means of constructing and using of different myths, and the extermination of sense of safety in citizens.

Key words: politico-legal consciousness; identity; identity risks; conflict; attitude.

Постановка проблеми. Анексія Криму і воєнний конфлікт на Донбасі, що спричинилися до численних втрат серед військових та мирного населення країни, проблеми ВПО та необхідність реадаптації до умов мирного життя колишніх військовослужбовців, які повертаються додому або на ротацію, ставлять перед науковцями і практиками низку першочергових завдань. Це здійснення аналізу й прогнозування негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, спричинених воєнним конфліктом на сході країни, розробка відповідного дослідницького інструментарію, створення психологічних засад інтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-правовий простір.

Інформаційна війна, що розгорнулася нині в друкованих та електронних ЗМК, психологічна мобілізація громадян на досягнення єдності та формування уявлень про російську агресію як найбільш небезпечний виклик громадянській та національній ідентичності актуалізують у простих громадян комплекси ставлень, стосунків, відносин та настановлень щодо інших громадян, політичних сил та державних інституцій. Актуальності набувають також питання вияву і трансформації політико-правової ідентичності наших громадян у зв’язку з різноманітними негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері: негативне ставлення громадян до інститутів і суб’єктів влади, недовіра та упередження щодо представників влади, зневіра і надочікування громадян щодо влади, нетолерантність, екстремізм, підміна морально-правових регуляторів поведінки іншими регулятивними системами, асоціальна або кримінальна поведінка, споживацькі настрої, патерналізм, ухиляння різних інституціональних суб’єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни та її громадян тощо. І кожне з таких негативних явищ по-своєму впливає на процеси самоідентифікації громадян і по-своєму виявляється в політико-правовій активності особи, яка вирішує актуальне проблемне завдання.

Саме особливості самоідентифікації особи в політико-правовій площині потребують наразі вивчення під кутом зору можливих ризиків і загроз конструктивній взаємодії громадян між собою та з інститутами влади. Їх належить враховувати, розробляючи відповідні рекомендації щодо психологічного забезпечення роботи з різними верствами населення для подолання усіх вищезгаданих негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. Проблематиці самоідентифікації особи присвячено численні дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Питання теоретичних і практичних аспектів ідентифікації та самоідентифікації порушували у своїх роботах М. Козловець, Т. Титаренко, Н. Хазратова та ін. На ризики ідентичності у зв’язку з воєнними діями на сході країни вказують Є. Головаха, І. Кононов, І. Рущенко, І. Дубровський, І. Семиволос та ін. Але, незважаючи на чималу кількість опублікованих праць, проблема ризиків ідентичності та негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері завжди перебуватиме у фокусі уваги науковців та практиків – і не лише психологів та фахівців із соціальних комунікацій, представників низки допомагальних професій, а й політологів, фахівців з права і всіх тих,

хто свою професійну діяльність чи волонтерську роботу здійснює задля подолання наслідків воєнних дій на Донбасі.

У більшості публікацій в основному презентується бачення окремих аспектів соціально-політичної чи правової дійсності у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України і подіями, що її супроводжують (Козловець, 2009; Консолідація..., 2016; Курило, Савченко, & Караман, 2017; Політичні механізми..., 2014). У цих дослідженнях представлено соціальні, економічні, гуманітарні та правові аспекти життєдіяльності громадян біля лінії розмежування і за нею, розглядаються проблеми ВПО, пропонуються стратегії психологічної роботи з постраждалими під медичним та психотерапевтичним кутами зору. Більш глибокого вивчення потребують наразі власне психологічні аспекти політико-правової ситуації та її наслідки для українського суспільства, проблеми зміни ідентичності як громадян, що залишилися на окупованих територіях, так і громадян, які перебувають в українському політико-правовому просторі. У фокусі дослідницької уваги, зокрема, формування загальноукраїнської ідентичності та ризику для цього процесу у зв'язку з воєнними діями на сході України.

Мета статті полягає у виявленні ризиків ідентичності, пов'язаних з негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почнімо з двох визначень, оскільки вони дають розуміння представлених у статті матеріалів.

Перше. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані зі збройним протистоянням на сході країни, можна визначити як явища суспільної та індивідуальної свідомості, що проявляються в ході взаємодії особистості і груп із владою в ході розв'язання складних або проблемних питань політико-правового змісту. В основі таких явищ лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав та свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, особливості сприйняття себе та інших як громадян та пов'язані з цим проблеми; думки та умовиводи щодо політико-правової дійсності.

І друге. Політико-правова ідентичність постає як парціальний вияв самовизначення людини щодо політико-правової дійсності (у тому числі конфлікту на сході України) і тих соціальних цінностей та громадянських прав, забезпечення яких є для держави пріоритетним. Саме ці пріоритети визначають суб'єктивну оцінку людиною тих політичних, економічних та управлінських рішень, які ухвалює влада.

Отже, чи не головний виклик для професійної наукової спільноти, з одного боку, і українського суспільства загалом, з другого, полягає в тому, що воєнні дії на Донбасі мають не один вимір. Ми не будемо заходити на територію інших галузей наукового та науково-практичного знання, а спробуємо презентувати психологічне тлумачення тих негативних психологічних феноменів, що мають місце в українському соціумі у зв'язку з анексією Криму, воєнними діями на сході України та участю РФ у цьому конфлікті.

Цілком очевидно, що один з найбільш вагомих негативних наслідків воєнних дій – це створені і створювані втручанням РФ у події на сході України *відмінності в ідентичності українських громадян*. Зрозуміло, що громадяни, які нині перебувають на окупованих територіях Донбасу та Криму, стали іншими порівняно з тими, хто живе на решті території держави. І не тільки в Західній чи Центральній Україні, а й біля лінії розмежування. Це створює підстави для внутрішніх проблем, відмінності у світогляді, баченні, цінностях і т. ін. Які ж це відмінності? Спробуємо відповісти на це питання.

Нами було застосовано найбільш загальні рамки дослідження, щоб виявити основні прояви тих негативних психологічних явищ, що супроводжують збройне протистояння на Донеччині і Луганщині, з'ясувати зміст та специфіку цих явищ. Для цього було обрано методологію якісного дослідження. Ми використовували часову триангуляцію як процедуру підвищення надійності і валідності вимірювань, а саме: зібрані в ході дослідження дані опрацьовувалися двічі – у перші дні після переведення аудіозаписів у транскрипти і через шість тижнів після підготовки перших аналітичних викладок та узагальнень.

Зазначимо також, що для максимально ефективного використання суб'єктивності в якісному дослідженні вчений-дослідник повинен рефлексувати власний досвід, свою культурну та комунікативну компетентність, ціннісні уподобання, смислові патерни та їхній вплив на процес дослідження і використовувати бодай один із способів триангуляції (в даному випадку – часову триангуляцію). Що ми й робили за допомогою комунікативної валідизації висновків.

І ще одне. Ми не мали змоги провести власне дослідження на тимчасово окупованих територіях. Проте врахування поглядів, настановлень та упереджень, поширених серед жителів окупованих територій, видається нам надзвичайно актуальним. Тому у своїй розвідці ми аналізували також дані практичних досліджень, що є дотичними до тематики, що вивчається, і по змозі враховували їх.

До опитування, що проводилося за допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-груп, залучалася переважно молодь – студенти київських вишів та молоді люди, що тільки розпочинають свою професійну діяльність (17 осіб). Інші соціальні групи та прошарки були представлені вибірково та меншою мірою (безробітні – 4, пенсіонери – 2 особи).

Поєднання інтерв'ю з фокус-групами дає змогу, з одного боку, виявити індивідуальні реакції учасників, їхні погляди на проблематику воєнного конфлікту, а з другого боку – простежити специфіку взаємодії між учасниками дослідження та їхню реакцію на твердження інших учасників обговорення щодо неоднозначних, провокаційних та соціально чутливих тем.

Вибірка формувалася відповідно до вимог якісної стратегії, а тому включала в себе найбільш вразливі категорії громадян з точки зору залученості до політико-правової дійсності. Відомо, що молодь є найбільш соціально активним елементом суспільства, що за певних умов (використання мобілізаційних технологій, а це особливо актуально у зв'язку з виборчими перегонами 2019 року) досить легко переходить від пасивного споглядання до активних дій. Безробітні та пенсіонери були обрані з тієї ж причини. Крім того, в умовах політичних, соціальних та економічних викликів вони є найбільш вразливими соціальними прошарками, які також потенційно можуть долучатися до протестних форм активності.

У зв'язку з обмеженнями, які накладає жанр статті, дозволимо собі представити основні результати тезово, в узагальненому вигляді. Насамперед окреслимо кілька генералізованих обставин¹, що визначають специфіку та змістове наповнення процесу самоідентифікації.

1. Значні соціальні потрясіння відображаються у свідомості пересічних громадян як певна єдність дій окремих суб'єктів, часу та подій суспільного життя. Відбувається “склеювання” окремих подій та супутніх обставин, і формується складний образ ситуації. У цьому образі чи, точніше, взаємодоповнювальних образах дії, учасники (актори), сама ситуація пов'язуються в суб'єктивному плані особистості складними каузальними (причинними) та наслідковими зв'язками через комплекси оцінок-суджень-ставлень і т. ін. особистості. У зв'язку із цим ми зафіксували, що уявлення про події, пов'язані з Революцією Гідності, анексією Криму Російською Федерацією та генезою конфлікту на сході з використанням зброї, є, так би мовити, “склеєними” для певної частки громадян. А розділення цих образів може призвести до викривлення смислів та уявлень респондентів. Це перша суттєва обставина формування різних ідентичностей – поділ на тих, хто підтримав Революцію Гідності, і на тих, хто вважає події 2013–2014 років не цілком легітимними.

2. Друга обставина, що значною мірою поляризує думку громадян, – це тлумачення подій у країні в категоріях “громадянська війна” – “російська агресія”.

Події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення громадян про ці події. Адже навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, все ж таки транслюють інколи смисл “громадянська війна”. *“Для Росії це полігон, де вона тестує зброю та готує свою армію. І вона нічого не робить за так. Вже заводи повивозили з гумконвоями”* (пенсіонер, 65 років), – так аргументують участь Росії ті, хто оцінює події як громадянську війну. Говорять про таке: *“Майдан дав можливість анексувати Крим”* (студент, 18 років); *“Якби не події на Майдані, можливо, не було б анексії”* (пенсіонер, 65 років). *“З Майдану почалася революція. В Донецьку були проти. І теж виступили. І це дозволило Путіну привести “зелених чоловічків””* (пенсіонер, 62 роки). Усе це викликає в учасників опитування почуття обурення, відчаю, переживається як біль, втрата. При цьому, попри маркер “громадянська війна”, декларується готовність взяти зброю до рук, якщо війна прийде в Київ: *“Я не підтримую Путіна. ... І якщо сюди прийдуть, хоч один танк я коктейлем Молотова спалю”* (пенсіонер, 65 років).

Зауважено, що навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, транслюють інколи смисл “громадянська війна”, коли описують події на сході країни. Війною схильні називати ці події

---

¹ Тобто сукупних – таких, що мають найбільш загальний вплив. Це проявляється насамперед в особливостях самовизначення людини щодо політико-правової дійсності.

молоді люди, тоді як пенсіонери, розчаровані революційними подіями та відсутністю змін на краще (погіршення соціальних та економічних умов), вбачають у цьому громадянський конфлікт з використанням зброї. Загалом можна констатувати, що уявлення про зовнішнього ворога, зовнішню (російську) агресію може гуртувати прихильників та антипатиків подій кінця 2013 – початку 2014 р.

А проте можна констатувати, що навіть у конфліктній ситуації (а під час фокус-групових досліджень нами свідомо провокувався конфлікт поглядів та переконань), коли обидві сторони конфлікту стикаються із спільною небезпекою, різниця в поглядах на природу та причини ситуації, що склалася (ціннісні переконання), може відступати на другий план. Набагато важливішою стає необхідність об'єднання для досягнення вищої мети. Учасників дослідження гуртувала ідея захищати країну та свої домівки зі зброєю в руках, якщо війна прийде в Київ.

3. Третя генералізована обставина, що впливає на зміст та особливості ідентифікації, презентована дихотомією “патріоти – не-патріоти”. Патріоти, за оцінками тих, хто брав участь у нашому дослідженні, – це насамперед прості українці, волонтери, військовослужбовці, ті, хто першим пішов на фронт захищати державу зі зброєю в руках. На противагу їм “не-патріоти” – це представники вищого керівництва держави та влади, які є “корумпованими” та “ніклуються про власні інтереси, а не про народ”, і “якщо допечуть (влада) – можна відстоювати свої права зі зброєю в руках”. Привертає увагу те, що образ влади чи представників влади є досить узагальненим. Чіткої диференціації на окремих політичних суб'єктів практично немає.

Схожі результати, до речі, отримано Центром Разумкова у грудні 2016 р. (Стратегії..., 2015; Фокус-групи..., 2018). Можна констатувати, що оцінка керівництва як “не-патріотів” створює додаткові ризики розвитку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері на кшталт формування та розвитку мотивації участі в різноманітних протестних формах активності. Слід відзначити, що патріотизм для тих, хто не має безпосереднього стосунку до воєнних дій на сході України, – це насамперед “праця та сплата податків”.

Усі три описані вище дихотомії є, на нашу думку, визначальними для розуміння процесів політико-правової самоідентифікації та рефлексії можливих негативних психологічних наслідків такої ідентифікації. Як окреме ставилося завдання розглянути специфіку ідентифікаційних процесів у зв'язку з власне воєнними діями на Донбасі. Нижче наводимо результати наших досліджень у ракурсах “армія – ополченці”, “місцеві – переселенці”, “особи, що мешкають поблизу лінії розмежування, – ті, для кого війна далеко”.

Розгляньмо ракурс ідентифікації “військовослужбовці” – “добровольці” – “ополченці” (“сепаратисти”). Загалом для переважної більшості ті, хто захищає державу зі зброєю в руках, – це герої: “Вони (добровольці) перші пішли боронити державу” (студент, 17 років); “Зараз тільки армія за підтримки волонтерів захищає нас від того, щоб війна прийшла до нас” (студент, 19 років). Отже, в очах громадян навіть після п'яти років воєнних дій на сході саме волонтери залишаються тією силою, яка “дійсно працює на потреби захисників: “Так, вони не дають зброю, але все інше: продуктові пайки, прилади для нічого бачення... те, що реально треба, крім зброї” (безробітний, 38 років). Такі уявлення поділяють усі учасники дослідження: “Навіть попри те, що їм зараз важко, люди вже менше допомагають... ті, хто дійсно допомагає (волонтери), продовжують опікуватися бійцями і зараз”. Це, звичайно, викликає повагу та шану, хоча при цьому частково мінімізується локус власної відповідальності: адже є ті, хто за це взявся і хто це робить.

Траплялися і поодинокі несхвальні оцінки, в яких участь у добровольчих батальйонах трактувалася як радше “плата за Майдан: заварили кашу, тож коли почалася війна, вони пішли захищати. Не герої, просто пішли, бо вони це підняли... Війна – це страшно. І війна багато що спусує. Хтось воює, а хтось відправляє в тил чуже майно, холодильники, телевізори... Було таке, на жаль, я знаю... Думаю, і з іншої сторони теж мародери були. Таке завжди є...” (пенсіонер, 65 років).

Оцінки щодо учасників воєнного конфлікту, які взяли до рук зброю, загалом негативні. При цьому ті, що не підтримали революційні події на Майдані Незалежності восени 2013 р., схильні покладати відповідальність на обидві сторони конфлікту – як на активістів-майданівців, так і на антимайданівців: “Якби не зробили революцію, нічого цього не було б. Інша сторона захотіла реваншу. Спочатку зброю використали в Києві, а потім і на Донеччині...”; “Я нікого не виправдовую. Немає тільки однієї правди. У кожного своя правда” (пенсіонер, 62 роки). Водночас ті, хто декларує прихильність до подій Революції Гідності, схильні відповідальність за використання зброї покладати на “сепаратистів”: “простим людям війна не потрібна. Вилізли зі зброєю ті, хто на цьому наживається.

І Росія долучилася” (безробітний, 43 роки); *“Ополченцями спочатку були ті, хто був проти Майдану. А потім уже Росія почала їм допомагати. Не просто так, звісно”* (пенсіонер, 65 років).

“Сепаратисти” – досить поширений мовний маркер, який використовує як молодь, так і представники старшого покоління, коли йдеться про громадян України – учасників збройних формувань ОРДЛО. Загалом ставлення до воєнних дій на території України негативне: вони переживаються як трагедія, а уявлення про випадки мародерства (не фактаж, а саме уявлення) супроводжується відчуттями болю, втрати, відчаю, сорому та страхом за майбутнє (як власне, так і країни в цілому). Зазначимо, що подібні уявлення мають і жителі окупованих територій, адже їм також відомі випадки мародерства з боку *“ополченців”* (Фокус-групи..., 2018).

Ще один ракурс ідентичності простежується через дихотомію *“місцеві – переселенці”* (з Донбасу і Криму, ВПО). Багато хто з опитаних вважає, що проблеми переселенців переходять з року в рік, тобто вони практично не вирішуються. Конфліктною видається думка, яку поділяють представники всіх соціальних груп, що брали участь у нашому дослідженні. Це уявлення про те, що *“частина”* (інколи звучить маркер *“багато”*) переселенців чоловічої статі *“не брали участі в захисті України від російської агресії”*. Це викликає подив, обурення, розчарування, відчуття образи, адже *“наші хлопці пішли, а вони сидять тут”*. Хоч такі почуття й мають місце, проте сила невдоволення не є значною, агресія виявляється лише на рівні претензій. Пом’якшувальною обставиною тут є те, що *“їм теж потрібно годувати сім’ї”*.

Поширеними є уявлення, що частково потреби ВПО задовольняють волонтери і громадські організації, оскільки *“держава не справляється”*. При цьому локус власної відповідальності мінімізується. Декларується готовність допомогти армії за потреби, а *“біженцям і так допомагають”*. Винятком можна вважати ситуації, коли ВПО є знайомими, що *“живуть поряд”*, і з ними *“гарні стосунки”*. Мабуть, це можна пояснити тим, що учасники дослідження напряму не мали контакту з особами, що зверталися по допомогу.

Водночас зафіксовано ще й таке уявлення: *“прикидаються біженцями, а самі хати чистять”*. При цьому жоден з опитаних не постраждав через такі дії, але *“розказували знайомі”* або *“в сусідів таке було”*. При цьому досить поширена думка, що такі випадки – це справа рук або *“бандитів донецьких”*, або *“тих, хто приїхав і не хоче працювати”*. Інформація про такі випадки актуалізує настановлення щодо ВПО як осіб, що *“приїхали й нічого робити не хочуть. Думають, що їм щось винні. Ще й крадуть”*. Це, відповідно, викликає почуття образи, гніву, налаштовує проти ВПО.

“Особи, що мешкають поблизу лінії розмежування”. У всіх, хто взяв участь у нашому дослідженні, уявлення про людей, що живуть на лінії зіткнення, відрізняються емоційною насиченістю. Співчуття – найбільш яскраве почуття щодо таких громадян: *“Допомагати потрібно. І не тільки зараз. Але й потім по зможі. Зараз продуктові набори дають. Що ще? Не знаю...”* (пенсіонер, 62 роки); *“Не уявляю, як їм там важко. Це взагалі жах!”* (студент, 23 роки); *“Живуть одним днем. Невідомо, що завтра буде. Звідки прилетить куля?.. Звідки впаде снаряд?.. Їм найтяжче. Відновлюють щось, ремонтують, намагаються щось зберегти, але ж війна... Виживають вони навіть не знаю як. Тут без роботи, але не стріляють, слава Богу”* (безробітний, 39 років); *“Не знаю, як живуть. Кошмар! Цілих будівель не лишилося!”* (пенсіонер, 65 років).

Фактично тема громадян, що проживають поблизу лінії зіткнення, найменш конфліктна і єднає навколо себе людей з різними поглядами. Усвідомлення того, що в такій ситуації проблема виживання постає щохвилини, викликає співпереживання. Усе інше на цьому тлі виглядає несуттєвим і малозначущим.

Респонденти висловлюють побоювання у зв’язку з тим, що на відновлення інфраструктури та будівель, знищених у результаті бойових дій, потрібні великі кошти, яких наразі держава не має. А це означає, що *“знову будуть кредити брати. А вже стільки набралися, що й наші онуки не віддадуть”* (пенсіонер, 65 років). При цьому такі побоювання мінімізуються усвідомленням того, що *“відновлення, відбудова після війни все одно необхідні”*.

“Ті, хто залишився “по ту сторону”. Ставлення до тих, хто залишився в окупації чи повернувся на окуповані території, неоднозначне. Негативні оцінки зазвичай мають таке пояснення:

- не виступили проти використання зброї, чим підтримали розпалювання конфлікту;
- після відновлення контролю потрібно буде ще довго відновлювати (інфраструктуру);
- симпатизують Росії, яка є агресором;

- вірять у чутки про “рабів”, “убитих дітей” та “націоналістів” (цей аспект викликає незрозуміння і шок: “Як у таке взагалі можна повірити? Це як потрібно було мізки промити?!”);
- “їздять сюди за пенсіями, а Україну не люблять”;
- “виступили зі зброєю проти своїх”, “знуцаються з таких самих людей, як і вони”;
- співпрацюють з окупантами.

Нейтральні оцінки базуються на уявленнях про те, що “повертаються ті, хто не зміг тут себе знайти” або яким “держава нічим не допомогла, а жити якось треба”. Повернення на окуповані території розцінюється загалом як вимушена міра “виживання” в скрутних економічних умовах. Позитивні оцінки ґрунтуються на уявленнях про те, що “там теж наша земля, наші люди живуть”.

“Ті, для кого війна далеко”. Воєнні дії наразі відбуваються на Донбасі, проте війна вийшла далеко за межі власне бойових дій. Серед інших проблем політико-правового характеру, що озвучувалися під час наших індивідуальних інтерв’ю і на фокус-групах, ми хотіли б відзначити такі:

- *толерантність до використання зброї.* Респонденти непокоїлися через те, що кількість зброї в населення нині є значною. Частково це зумовлено тим, що бійці добробатів, військовослужбовці, повертаючись у відпустку або після демобілізації, привозили зброю із собою. Сум і тривога – ось ті основні почуття, що відмічають учасники, коли говорять про те, що “почали зброю використовувати в нас”, “у побутових конфліктах, на дорогах часто просто дістають зброю і починають стріляти”. Однією з негативних тенденцій можна вважати те, що люди готові, навіть звикли, що хтось може дістати зброю і почати стріляти. Поряд із шоком (“як таке взагалі можливо?”) декларується готовність самому мати зброю: “Я б купив собі при нагоді. Незрозуміло, що буде завтра”;

- *звикання до війни.* Очевидно, що за роки ведення бойових дій населення звикло до того, що йде війна. Відбулася адаптація до нових соціально-політичних та психологічних умов існування суспільства. Проте разом з цим спостерігається “відстороненість” від такої проблематики: “Війна далеко; слава Богу, у нас нема”. Якщо немає загострень у зоні бойових дій, для громадян, на яких безпосередньо бойові дії не впливають (рідні не на фронті, усі далеко від війни), проблематика війни нівелюється, на перший план виходять питання економічного добробуту. Лише різкі зміни ситуації можуть спровокувати фіксацію інтересу на питаннях війни і загибелі людей;

- *проблеми ВПО,* якщо вони безпосередньо не стосуються до актуальних завдань життєдіяльності особи, не становлять особливого інтересу: “Сім’ю треба годувати, а не впливати на це”;

- *оцінки щодо армії теж досить поляризовані.* Спостерігається негативне ставлення до вищого командування (“набивають свої кишені, поки хлопці воюють”, “скільки років війна йде, а склади вибухають! Продали зброю в Африку чи ще кудись, а тепер сліди замітають!”) і позитивне до тих бійців, які перебувають на передовій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнивши отримані результати, можна окреслити відтак *основні ризики ідентичності у зв’язку з воєнними діями на сході:*

- значна поляризація уявлень прихильників і супротивників Революції Гідності”;
- відсутність спільного або узгодженого бачення подій на сході (громадянська війна чи російська агресія?);
- влада не патріотична (корумпована, злочинна), а патріоти – прості українці;
- упередження щодо переселенців (“чоловіки зі Сходу не захищають свою землю”, “вчиняють злочини” тощо);
- толерантність до використання зброї, звикання до війни;
- розвиток негативних ідентичностей (“ВСУшник”, “бандерівець”, “сепаратист”);
- соціальна мімікрія як актуалізація механізму виживання;
- уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент залучення до конфлікту;
- посилення протиставлення між мешканцями окремих регіонів країни;
- радикалізація свідомості (люди готові відстоювати свої права, боротися за справедливість, навіть якщо це й буде в нелегітимний спосіб, навіть зі зброєю в руках);
- міфологізація політичних переконань;

- значні упередження та взаємні звинувачення ідейних супротивників (людей, що перебувають по різні боки від лінії розмежування);
- руйнування української та загальноукраїнської ідентичностей унаслідок створення і поширення різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки в громадян.

Можна припустити, що одним з головних викликів після закінчення воєнних дій на сході України стане “війна правд”, якщо можна так сказати. Кожна із сторін конфлікту має своїх загиблих, скалічених війною людей. І по який би бік нині не перебували учасники бойових дій та мирні мешканці – українські військові – з одного боку, так звані “ополченці” – з другого, і так само прості громадяни – кожна зі сторін буде обстоювати свою правду, своє бачення ситуації. А це означає, що в осяжній перспективі нагальним завданням стане розроблення і реалізація відповідних технологій примирення, пошук соціальної злагоди та порозуміння. А це завдання – на формування відповідної громадянської та політико-правової ідентичності.

Список використаних джерел

Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка.

Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Взято з http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf

Курило, В. С., Савченко, С. В., & Караман, О. Л. (Ред.). (2017). *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”.

Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: колективна монографія. (2014). Київ: Вид-во ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України.

Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: Збірка аналітичних матеріалів (2015). Львів: Галицька видавнича спілка.

Фокус-групи “Думки та настрої жителів окупованих територій” (2018). Взято з <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy>.

References

Fokus-hrupy “Dumky ta nastroi zhyteliv okupovanykh terytorii” [Focus groups “Thoughts and mood of the inhabitants of the occupied territories”]. (2018). Retrieved from <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy>. (in Ukrainian)

Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoi dyskusii 16 hrudnia 2016 [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion December 16, 2016]. Retrieved from http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf. (in Ukrainian)

Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr: ZhDU im. Ivana Franka Publ. (in Ukrainian)

Kurylo, V. S., Savchenko, S. V., & Karaman, O. L. (Eds.). (2017). *Hibrydna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdystsyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration]. Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko. (in Ukrainian)

Politychni mekhanizmy formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: kolektyvna monohrafiia. [Political mechanisms of formation of civic identity in modern Ukrainian society: collective monograph]. (2014). Kyiv: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України Publ. (in Ukrainian)

Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflict in Ukraine. Collection of analytical materials]. (2015). Lviv: Galician Publishing Union. (in Ukrainian)

